

12. TRADICIONALNO OPATIJSKO SAVJETOVANJE HRVATSKIH EKONOMISTA (Opatija, 10.-12. studenoga 2004.)

Vladimir Veselica*
Dragomir Vojnić**

QUO VADIS CROATIA U ovoj godini 2004. ostvaren je zamjetan korak prema ostvarivanju ideala Ujedinjene Europe - gdje je Hrvatska?

Tradicionalna opatijska savjetovanja hrvatskih ekonomista stalno su u tijeku proteklih devedesetih godina 20. stoljeća i na početku ovoga stoljeća posvećivala pozornost događanjima u okruženju. Ta se pozornost posebno odnosi na događanja u zemljama u tranziciji s posebnim osvrtom na Hrvatsku. Uvodni prilog opatijske knjige već se godinama pojavljuje pod općim naslovom "Quo Vadis Croatia". Valja se nadati da će dosadašnji smisao takvoga naslova prestati u godini 2007., kada bi Hrvatska (u najboljem slučaju) mogla postati članicom Europske unije. Hoće li se to zaista dogoditi u najvećoj mjeri ovisi Hrvatskoj. Podsjećamo na riječi Romana Prodiya u razgovoru s hrvatskom delegacijom na Svjetskome kongresu ekonomista godine 2002. u Lisabonu. "Hrvatska je sudbina u hrvatskim rukama". Valja učiniti sve da se ta sudbina što prije poveže sa sudbinom Europske zajednice. Ova godina 2004. ima višestruko veliko značenje. U ovoj je godini Europska unija povećana od 15 na 25 članica. U ovoj je godini Hrvatska postala kandidatom za prijem u Europsku uniju. U ovoj je godini Europska unija učinila zamjetan korak naprijed prema ostvarivanju europskoga sna o Ujedinjenoj Europi. U ovoj je godini Europska unija učinila zamjetan korak naprijed prema ublaživanju proturječja tržišta i traganja za modelom svekoliko održivog razvitka. To je posebno važno u svjetlu činjenice da su globalizacijski trendovi postali sudbina suvremenoga svijeta.

* Vladimir Veselica, redoviti profesor Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, predsjednik Hrvatskog društva ekonomista.

** Dragomir Vojnić, znanstveni savjetnik, (emeritus) Ekonomskog instituta, Zagreb (glavni i odgovorni urednik časopisa Hrvatskog društva ekonomista Ekonomski pregled)

Ohrabruje činjenica da se i opće svjetsko ozračje traženja modela održivog razvitka, kako ekonomskoga i socijalnoga, tako i ekološkoga, nešto popravlja. Umjesto dramatičnih događanja oko svjetskih konferencija WTO, (Seattle, Genova, Cancun i drugdje) nedavno se održana konferencija u Ženevi odvijala u zamjetno boljem ozračju. Takvom će ozračju dati svoj doprinos i nedavna odluka ruskih vlasti da prihvate sporazum iz Kyota. Sve to što se događalo u okruženju hrvatska ekonomska znanost i znanstvenici ekonomisti moraju pažljivo pratiti, jer bi nam u suprotnom moglo zaprijetiti da se ostvari ona narodna izreka da od drveća ne vidimo šumu.

Srećom tradicija je hrvatske ekonomske znanosti i hrvatskih znanstvenika ekonomista sasvim suprotna. Kada se radi o reformskim i tranzicijskim opcijama vidjeli smo i šumu i sve što se u njoj događa bolje od većine drugih. Činjenica da se to ne vidi iz priloženog nije stvar ni ekonomske znanosti ni znanstvenika ekonomista. Na našim tradicionalnim opatijskim savjetovanjima ekonomista tu smo činjenicu neprestano ponavljali. Radi spoznaje i potvrđivanja znanstvene istine to se mora u svakoj prikladnoj prilici spominjati.

Europa učinila korak naprijed u smjeru održivog razvitka

Globalizacijski trendovi

Od godine 2004. Europska unija broji 25 članica. Od 10 novih članica 8 ih pripadaju europskim zemljama u tranziciji. Time je učinjen, ne samo zamjetan pomak u ostvarivanju ideala Ujedinjene Europe, nego je učinjeno i više od toga. Time je učinjen korak naprijed u smjeru održivog razvitka.

To posebno naglašavamo zato što se jedno od najtežih pitanja koje je u proteklome stoljeću mučilo žitelje našega planeta zemlje odnosi na kompleks održivog razvitka. To se osobito odnosi na tri osnovna kompleksa: ekonomski, socijalni i ekološki. Sva ta tri kompleksa međusobno su povezani i međuovisni. Našu će pozornost posebno plijeniti ekonomski aspekti održivog razvitka. Ti su aspekti bili i ostali u najneposrednijoj vezi i međuovisnosti s kompleksom tržišta. Još određenije rečeno s kontroverzama i proturječjima tržišta. Budući da je tržište sa svim svojim funkcijama, mehanizmima, kriterijima, odnosima i zakonitostima u samome središtu političke ekonomije, razmatranje fenomena održivog razvoja može se konzistentno provoditi upravo uz pomoć toga, tj. političko ekonomskga pristupa.¹

¹ Podrobnije u radu Dragomira Vojnića: Tržište, prokletstvo ili spasenje, Ekonomski pregled br. 9-10, Zagreb, 2004.

Polazne osnove održivog razvitka u svjetlu kontroverzi i proturječja tržišta opće su poznate. Pozitivna je strana tržišta da nagrađuje one sposobne i uspješne. Takvim svojim djelovanjem tržište je u odgovarajućem makroekonomskom okruženju glavna pretpostavka ekonomske efikasnosti, profitabilnosti, akumulativnosti i u svodnom izrazu konkurentnosti. Tržište je najbolji katalizator između novih fundamentalnih znanja i na njima zasnovanih novih tehnologija i novih proizvoda. Nova znanja i novi proizvodi daju sve veću snagu tržištu, a tržište ostvaruje snažni feed back efekt u smislu poticaja i razvitka novih znanja i na njima zasnovanih novih tehnologija i proizvoda. Slijedom takvih međuovisnosti dogodilo se da je u tijeku prošloga stoljeća otkriveno više fundamentalnih znanja i na njima zasnovanih novih tehnologija i proizvoda nego u cijeloj ukupnoj povijesti koja je prethodila. To se posebno dogodilo u prvoj polovini prošloga stoljeća pod utjecajem treće tehnološke revolucije (zasnovane na poznatih šest skupina generičkih tehnologija).

U drugoj polovini i posebno u posljednjim desetljećima protekloga stoljeća međupovezanost novih znanja, novih tehnologija, novih proizvoda i tržišta dobila je snažni izraz u tzv. četvrtoj tehnološkoj informatičkoj revoluciji. Ona je tako utjecala na svladavanje vremena i prostora da je na tim osnovama spontano nastala krilatica da je svijet postao globalno selo. Kompleks novih informatičkih tehnologija postao je poprište teških borbi u kojima se bitke biju i koplja lome. Pitanje većeg ili manjeg monopola informacija uvijek je bilo u samome središtu i znanstvenih i ekonomskih i strateških i političkih zbivanja. Suvremena informatička tehnologija stvorila je pretpostavke za opću demonopolizaciju informacija. Bez obzira kada i kako će se to dogoditi, ova bi pojava i sama po sebi utjecala na društvene odnose (u nacionalnim i međunarodnim razmjerima). Opća bi demonopolizacija informacija otvorila u krajnjoj instanci i neka osnovna pitanja koja su u povijesti političke ekonomije stavljana pod zajednički nazivnik "oslobađanja rada".² Ostavljajući po strani taj kompleks osnovnih političko ekonomskih pitanja, važno je u kontekstu ovih razmatranja konstatirati dominaciju globalizacijskih trendova.³

Govoreći nešto pojednostavnjenim rječnikom, ta dominacija zapravo znači, posebno u području ekonomije, sve manji utjecaj nacionalnih ekonomija i sve veći utjecaj velikih multinacionalnih kompanija. Krilatica da je svijet postao globalno selo najviše je u interesu onih najvećih i najmoćnijih. Oni se zato i najviše zalažu za jedinstvo svjetskog tržišta i za što slobodnije kretanje roba, ljudi, rada i kapita-

² Podrobnije o tome u knjizi: Adolf Dragičević i Dražen Dragičević: Doba Kiberkomunizma – Visoke tehnološke i društvene promjene, Golden Marketing, Zagreb, 2003.

³ Od većeg broja domaćih i stranih autora posebno spominjemo tri: (1) Jörn Kleinert: The Role of Multinational Enterprises in Globalization, Springer, Berlin 2004. (2) Vladimir Stipetić: Hrvatsko gospodarstvo u 20 stoljeću, Globalizacija i pogled u budućnost u knjizi V. Veselica (ed. et al.): Ekonomska politika Hrvatske u 2004, Opatija 2003. (3) Vladimir Stipetić: Globalizacija i nova ekonomija, u knjizi (V. Veselica ed. et al.): Ekonomska politika Hrvatske u 2004. Opatija 2003.

la. Na toj se osnovi ne bore samo takve organizacije kao što je WTO nego i tako moćne svjetske financijske institucije kao što je Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond.

Procesima takve globalizacije priključile su se, htjele ili ne htjele, milom ili silom, i sve druge (manje moćne i razvijene) zemlje svijeta, ali, ne sasvim spontano, ne bez otpora i ne bez traženja i određenih rješenja koja ograničuju ili barem ublažuju sve one negativne strane dominirajućih globalizacijskih trendova. Kao sasvim konkretni izrazi i oblici takvih nastojanja javljaju se integracijski procesi. Taj kompleks problema valja ipak razmatrati u kontekstu druge, manje pozitivne strane medalje funkcije tržišta i posljedica njegova djelovanja.

Integracijski procesi

Nasuprot spomenutoj pozitivnoj strani medalje djelovanja tržišta kojim ono nagrađuje sposobne i uspješne i kažnjava manje sposobne i neuspješne, stoji i druga manja pozitivna strana funkcije tržišta. Ona se manifestira u činjenici da je posljedica slobodnog djelovanja tržišta to, da bogati postaju još bogatijima, a siromašni još siromašnijima. Ta se pojava manifestira i u nacionalnim i u međunarodnim granicama i okvirima. Traženje izlaza i prikladnih rješenja iz takvih kontroverzi i proturječja djelovanja tržišta dali su ton i pečat osnovnim (geopolitičkim i geostrateškim) kretanjima protekloga stoljeća. Djelovanje tržišta kojim bogati postaju još bogatijima, siromašni još siromašnijima poticalo je na akciju one društvene snage koje su najviše trpjele od okruženja takvih kretanja i od na njima zasnovanih društvenih odnosa.

Budući da se radi o odnosima rada i kapitala, sasvim je razumljivo da su zbog utjecaja takvoga djelovanja tržišta najviše patili oni koji su radno ovisni. U takvom su okruženju nastali, posebno u najrazvijenijim dijelovima svijeta - u Zapadnoj Europi i u SAD snažni sindikalni pokreti i radničke socijalističke i socijaldemokratske stranke i partije. To je na početku stoljeća uslijedilo pod utjecajem druge i treće tehnološke revolucije. Zahtjevi rada u pregovorima s kapitalom bili su usmjereni na to da se nepovoljni efekti djelovanja tržišta ublažuju kombinacijom kriterija tržišta i kriterija solidarnosti u organizaciji gospodarstva i društva. Na tim su se osnovama na početku stoljeća počele razvijati idejnoteorijske osnove države i ekonomije blagostanja i društva blagostanja. Na tim su se osnovama potom počele razvijati Europska zajednica i Europska unija.

I premda je na svršetku stoljeća, pod utjecajem četvrte (informatičke) tehnološke revolucije, upravo u vrijeme početka tranzicije, uslijedila reforma društva blagostanja (što nije bila velika sreća za zemlje u tranziciji), ipak su se osnovne

postavke društva blagostanja i dalje održale kao idejnoteorijska osnovica razvitka Europske unije. Za razliku od idejno teorijskih osnova društva blagostanja koje su doživjele svoj puni afinitet u proširenoj (25 članica) Europskoj uniji, pokušaji da se proturječja tržišta riješe ukidanjem tržišta doživjela su potpuni poraz. Manifestacija je toga poraza pojava zemalja u tranziciji.⁴

No, pojava Europske unije, kao nove ekonomske i geopolitičke i geostrateške snage, predstavlja veoma djelotvorne odgovore na pitanja i kontroverze tržišta i brojnih proturječja koja su inherentna dominaciji globalizacijskih trendova. Takvim je događanjima Europa učinila zamjetan korak naprijed ne samo u smjeru ostvarivanja ideala Ujedinjene Europe, nego i u smjeru održivog razvitka.

Europska unija i zemlje u tranziciji

U ovoj godini 2004. dogodila su se veoma važna, moglo bi se reći povijesna događanja u dvije skupine zemalja. Prva skupina pripada Europskoj uniji, a druga zemljama u tranziciji. Europska se unija ove godine proširila za još 10 novih članica. Tim novim članicama pripadaju i sve središnje europske zemlje.

Iznimka je samo Hrvatska. Europska je unija tim proširenjem učinila još jedan veoma zamjetan korak prema ostvarivanju ideala Ujedinjene Europe. Ona je u isto vrijeme vlastitim primjerom pokazala kako valja rješavati ključne probleme suvremenog svijeta,⁵ jer se problemi koje u sebi krije dominacija globalizacijskih trendova mogu djelotvorno rješavati samo snaženjem integracijskih procesa na svim razinama i u svim regijama i dijelovima svijeta. Jačanje komponente solidarnosti mora se preko različitih organizacija i agencija pod okriljem Ujedinjenih naroda vidjeti u odnosima razvijenih i nerazvijenih dijelova svijeta, sve do planetarne razine.

To je jedini mogući način sprečavanja, ili barem ublažavanja, svih proturječja koje sa sobom nose proturječja tržišta. Samo se tako može sputavati i ublaživati svako iskazivanje raznih fundamentalizama i to kako onih vjerskih, rasnih i nacionalnih, tako i onih klasnih i socijalnih. Samo je to put za dugoročno iskorjenjivanje takvih fundamentalizama koji se ispoljavaju najdrastičnijim vidovima terorizma. Ne podcjenjujući značaj ni svrhu drugih načina borbe protiv terorizma i uvažavajući značenje antiterorističke koalicije, ipak se ne smije zaboraviti na one duboke

⁴ Podrobnije u knjizi Vladimir Veselica i Dragomir Vojnić: *Misli i pogledi o razvoju Hrvatsku, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1999.*

⁵ O toj temi veoma zanimljivo, ohrabrujuće i stimulatивно govorio predsjednik Europske komisije Romano Prodi na XIII Svjetskom kongresu ekonomista godine 2002. u Lisabonu.

uzroke koji se moraju odstraniti. A oni se mogu odstraniti samo poštujući navedeni političkoekonomski pristup uzajamne povezanosti i međuovisnosti odgovarajućih društvenih odnosa na domaćem i međunarodnom planu. Razvijajući tok misli u tome smislu, stoji čvrsti zaključak da je u ovoj godini 2004. Europska unija napravila dva povijesno značajna koraka. Prvi je približavanje idealu Ujedinjene Europe.

Drugi je približavanje idealu održivoga razvitka. U svjetlu svih tih događanja u ovoj godini 2004. posebno valja istaći prijelomni trenutak za jedan broj zemalja u tranziciji.

U tom je kontekstu posebno zanimljivo razmotriti opću situaciju zemalja u tranziciji u svjetlu povijesne retrospektive i aktualnog trenutka. Takvo nam razmatranje omogućuju dvije posljednje studije Bečkoga instituta za komparativne međunarodne studije. Prva je objavljena pod naslovom "WIIW Research Reports/303, special issues on transition economics", veljača 2004.⁶ Druga je objavljena pod istim naslovom (samo pod brojem 308) u mjesecu srpnju 2004.⁷ Opći pogled na globalna, može se reći i sintetička, makroekonomska dostignuća u zemljama u tranziciji dana su u tablici 1. U toj su tablici na veoma pregledan način znanstvenici Bečkoga instituta naznačili sve promjene koje su se u skupini zemalja u tranziciji dogodile u ovoj godini 2004. Prvo su navedene najuspješnije središnje europske zemlje, nažalost bez Hrvatske. Slijede ostale tri europske baltičke zemlje: Estonija, Litva i Letonija. Tih osam zemalja pripadaju onim zemljama u tranziciji koje su u ovoj godini 2004. postale i članicama Europske unije. Slijede Bugarska i Rumunjska koje su kandidati za prijem u Europsku uniju u godini 2007. To je, dakle, ta skupina od 10 zemalja koje su već prije bile kandidati za prijem u članstvo Europske unije. Na čelu skupine triju zemalja sljedbenica bivše Jugoslavije nalazi se Hrvatska koja je ove (2004.) godine postala kandidatom za članicu Europske unije i koja se nada u najboljem slučaju to postati u godini 2007., dakle zajedno s Bugarskom i Rumunjskom.

Ta činjenica u svjetlu povijesne retrospektive otvara brojna pitanja koja valja razmatrati i na koja se mora odgovoriti. To ne zbog toga da bi se bilo koga okrivilo i tražilo odgovarajuću odgovornost, nego jednostavno zbog znanstvene istine i istinite interpretacije događanja u našoj novijoj povijesti. Zato ćemo se na ta pitanja poslije vratiti u razmatranjima. No, vratimo se komparativnim podacima iz tablice 1. Ti nam podaci daju brojne informacije o komparativnim događanjima u zemljama u tranziciji u tijeku devedesetih godina 20. stoljeća i na početku ovoga stoljeća. Jedna od činjenica koja već na prvi pogled upada u oči odnosi se na veoma zamjetne razlike u ostvarenjima koja su postigle pojedine zemlje u tranziciji.

⁶ Leon Podkaminer, et. al.: Transition Countries en the Eve of EU Enlargement, WIIW Research Reports/303, special issue on transition economies, February 2004.

⁷ Vladimir Gligorov et. al.: As East You Go, the More They Grow: Transition Economies in a New Setting, WIIW Research Reports/308, special issue on the transition economies, July, 2004.

Osnovno pitanje koje se s time u vezi postavlja odnosi se na uzroke tako velikih razlika. Te su razlike posebno velike kada se uspoređuju europske zemlje i zemlje koje su nastale raspadom SSSR.

Među europskim zemljama posebno se ističu središnje europske zemlje. Sve su te zemlje u prošloj godini 2003. zamjetno nadmašile onu razinu BDP koje su imale na početku tranzicije u godini 1990. Iznimka je samo Hrvatska. Najveću razinu BDP ostvarila je Poljska (indeks 152,0) Slijedi Slovenija (indeks 129,9) Mađarska (indeks 119,3), Slovačka Republika (indeks 116,6) i Češka Republika (indeks 109,5). Tako velike razlike u dostignućima spomenutih europskih i drugih zemalja u tranziciji vuku svoje duboke korijene iz vremena koje je prethodilo tranziciji.

Europske, osobito središnje europske zemlje, imaju relativno dugu reformsku pripremu, a neke od njih (posebno Slovenija i Hrvatska) i relativno dugu tržišnu tradiciju. S time u vezi valja spomenuti da su najbolju pripremu za tranziciju imale zemlje koje su nastale na prostorima bivše Jugoslavije.

Eksplozija balkanskoga nacionalizma spriječila je, međutim, te zemlje da iskoriste velike prednosti. Iznimka je samo Slovenija. Nasuprot dobrim reformskim i tržišnim pripremama europskih zemalja, zemlje nastale raspadom SSSR bile su veoma slabo pripremljene za tranziciju. To se dogodilo i usprkos činjenice da je ekonomska znanost u bivšem SSSR, posebno u Ruskoj Federaciji, bila veoma reformski orijentirana. To pokazuje i dugotrajna i intenzivna suradnja ruskih i hrvatskih ekonomista. Među brojnim susretima ruskih i hrvatskih ekonomista posebno spominjemo dva na kojima smo i osobno sudjelovali. Prvi se dogodio u proljeće godine 1988. u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti i u Ekonomskom institutu, Zagreb.

Tablica 1.

BRUTO DOMAĆI PROIZVOD
stvarne promjene u % prema prethodnoj godini

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003 ¹⁾	2004	2005	Indeks 1990=100 2003	Indeks 1995=100 2003
									predviđanje			
Češka Republika	5.9	-0.8	-1.0	0.5	3.3	3.1	2.0	2.9	3.3	4	109.5	115.0
Mađarska	1.5	4.6	4.9	4.2	5.2	3.8	3.5	2.9	3.3	3.9	119.3	134.6
Poljska	7.0	6.8	4.8	4.1	4.0	1.0	1.4	3.7	4	4	152.0	136.4
Slovačka Republika	5.8	4.6	4.2	1.5	2.0	3.8	4.4	4.0	4.5	5	116.6	134.9
Slovenija	4.1	4.6	3.8	5.2	4.6	2.9	2.9	2.2	3.4	3.5	129.9	133.8
CEEC-5 ²⁾	5.6	4.6	3.5	3.2	3.9	2.2	2.2	3.4	3.8	4.0	132.6	131.4
Estonija	4.3	9.8	4.6	-0.6	7.3	6.5	6.0	4.4	5.6	5.1	103.6	149.9
Latvija	-0.8	8.4	4.8	2.8	6.8	7.9	6.1	7.0	5.2	5.7	78.6	158.4
Litva	3.3	7.0	7.3	-1.8	4.0	6.5	6.8	7.5	5.7	6	87.0	150.1
CEEC-8 ²⁾	5.4	4.9	3.7	2.9	4.0	2.6	2.5	3.6	3.9	4.2	129.6	132.9
Bugarska	2.9	-5.6	4.0	2.3	5.4	4.1	4.8	4.5	4.5	4	92.4	109.4
Rumunjska	7.1	-6.1	-4.8	-1.2	2.1	5.7	4.9	4.7	4.5	4.5	97.7	108.8
CEEC-10 ²⁾	5.6	2.8	2.6	2.4	3.8	3.1	3.0	3.8	4.0	4.2	122.4	128.3
Hrvatska	6.8	6.8	2.5	-0.9	2.9	4.4	5.2	4.3	3.2	3.5	98.1	135.4
Makedonija	-1.1	1.4	3.4	4.3	4.5	-4.5	0.3	2.8	4	4	89.7	113.9
Srbija i Crna Gora ³⁾	6.1	7.4	2.5	-18.0	5.0	5.5	4.0	1.0	2	3	53.4	111.2
Rusija	-4.1	1.4	-5.3	6.4	10.0	5.1	4.7	6.8	4.5	4.1	79.0	127.3
Ukrajina	-12.2	-3.0	-1.9	-0.2	5.9	9.2	5.2	8.5	6	6.5	53.8	112.7
Armenija	6.9	3.3	7.3	3.3	5.9	9.6	12.9	15.1	-	-	96.6	182.9
Azerbejdžan	-11.8	5.8	10	7.4	11.1	9.9	10.6	10.9	-	-	79.4	189.6
Bjelorusija	-10.4	11.4	8.4	3.4	5.8	4.1	4.7	6.5	-	-	102.9	157.6
Gruzija	2.6	10.6	2.9	3	2	4.5	5.4	8.3	-	-	44.8	158.6
Kazahstan	-8.2	1.7	-1.9	2.7	9.8	13.2	9.5	9.1	-	-	93.9	152.9
Kirgistan	-5.4	9.9	2.1	3.7	5.4	5.3	-0.5	6.5	-	-	74.2	146.6
Moldavija	-1.4	1.6	-6.5	-3.4	2.1	6.1	7.2	6.2	-	-	42.0	106.5
Tadžikistan	-12.4	1.7	5.3	3.7	8.3	10.2	9.1	10.2	-	-	76.6 ⁴⁾	132.7
Turkmenistan	-7.7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uzbekistan	-0.9	5.2	4.4	4.4	4.0	4.5	3	-	-	-	106.0 ⁵⁾	130.5 ⁵⁾
CIS	-5.3	1.0	-3.6	4.6	8.3	6.0	4.8	7.0	-	-	75.4	126.9

Napomene: 1) Preliminarno. -2) wiiw procjena. -3) Do 1998. Društveni proizvod. -4) 1992.=100. 5) Godina 2002.

Izvor: WIIW baze podataka, uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW i Europska komisija (2003.) za baltičke zemlje.

Leon Podkaminer et al. Transition Countries on the Eve of EU Enlargement, Research Report, No. 303, February 2004, str. 3.

S ruske strane sudjelovalo je dvanaest ekonomista znanstvenika na čelu s akademikima Olegom Bogomolovom i Abelom Aganbegijanom savjetnicima za reformu i perestrojku predsjednika Gorbačova. To je bila najeminentnija skupina ruskih ekonomista koja se ikada u takvome broju i sastavu pojavila na jednom znanstvenome skupu izvan Rusije. Njihov je interes bio usmjeren na traženje i definiranje konkretnih mjera u smjeru početka funkcioniranja tržišta i tržišnih institucija. Naši su im savjeti, kako su mnogo puta ponavljali, bili dragocjeni.

Materijali s toga skupa objavljeni su u posebnoj knjizi.⁸ Drugi susret hrvatskih i ruskih ekonomista dogodio se u Moskvi na samom početku tranzicije u ljeto godine 1990. S ruske strane, kao i u Zagrebu, sudjelovali su brojni znanstvenici vođeni već spomenutim akademikima Bogomolovom i Aganbegijanom. Diskusija je, kao i u Zagrebu, bila usredotočena na apele ruskih ekonomista za hitno napuštanje mehanizama centralističkoplanske i na uvođenje mehanizama i institucija tržišne privrede.⁹

Dramatično su upozoravali da će u protivnom, umjesto pozitivnih ostvarenja tranzicije, uslijediti kaos. I to se nažalost dogodilo. Sa stajališta ekonomske teorije i prakse zanimljivo je zapaziti da su i reforma i tranzicija prvo u Sovjetskom Savezu, a poslije u Ruskoj Federaciji i u drugim s njom povezanim zemljama pale upravo na tržištu. To se dogodilo na početku šezdesetih godina u vrijeme Hruščova i na svršetku osamdesetih u vrijeme Gorbačova. Uzročnopoljudične veze, međutim, bitno su različite, zapravo dijametralno su oprečne. Hruščov je precijenio političku spremnost za uvođenje tržišta na osnovi početka samoupravljanja. Gorbačov je učinio veoma mnogo u smjeru političke pluralizacije, ali veoma malo u smjeru ekonomske pluralizacije, posebno u smjeru uvođenja mehanizama i institucija tržišne privrede. I premda su ta pitanja bila i ostala predmetom brojnih rasprava i diskusija, pravi odgovori, barem po našem mišljenju, još nisu dani.¹⁰ Ono što je, međutim, manje ili više jasno jest da bi uspjeh Hruščova i Gorbačova u uvođenju tržišne privrede (barem onoliko koliko se dogodilo u središnje europskim zemljama) imalo ogromne učinke na današnje tokove tranzicije. Opća komparativna slika koju nam pruža već spomenuta tablica 1. bila bi, po svemu sudeći, u slučaju uspjeha tržišnih

⁸ Sirotković, J. (ed.et al.) Perestrojka privrednog mehanizma u SSSR-u i karakteristike promjena u privrednom sistemu SFRJ, JAZU, Zavod za ekonomska istraživanja, Zagreb, 1988.

⁹ Podrobnije u radu Dragomira Vojnića: Opća kriza socijalizma, krah boljševičke opcije i razvoj modela tržišne demokracije, Ekonomski pregled br. 1-2-3. Zagreb, 1990. Taj je rad bio preveden na ruski, a kasnije i na kineski.

¹⁰ Neka od ovih pitanja bila su predmetom diskusije na velikim međunarodnim konferencijama (godine 2000. i 2002.) u Institutu akademika Bogomolova u Moskvi. Radovi autora objavljeni su u dvije knjige s tih konferencija, (1) Oleg Bogomolov (ed.et al.): Postsocialist countries in the Globalizing World, Russian academy of sciences, Moscow, 2001. (2) R.S. Grinberg (ed et. al.): Russia and CIS in Recent European Integration Processes, Russian Academy of Sciences, Moscow 2003.

reformi u Rusiji i s njome povezanim zemljama zamjetno drugačija. Razlika bi, razumije se, uvijek postojala, ali ne na tako drastičan način. S jedne strane, veoma izražena dostignuća većine europskih zemalja, a sa druge strane, zamjetno zaostajanje Rusije i povijesno s njome povezanih zemalja. U razini razvitka iznimka su samo Bjelorusija i Uzbekistan. Gledajući na fenomen tranzicije kroz prizmu dviju temeljnih zadaća koje moraju ostvarivati ekonomija i politika tranzicije javljaju se brojna pitanja i dileme. Ta se pitanja i dileme odnose i na prvu zadaću u smislu podizanja djelotvornosti i kvalitete privređivanja i na drugu zadaću u smislu povećanja političke demokratičnosti i zaštite ljudskih prava i sloboda. Ako kao kriterij za jednu svodnu ocjenu prve zadaće uzmemo dostignutu razinu razvitka, onda su velike razlike više nego očite.

Posebno drastično zaostajanje može se zapaziti u tri zemlje. To su Ukrajina sa gotovo prepolovljenom razinom BDP i Gruzija i Moldova s još osjetno manjom dostignutom razinom razvitka. Među zemljama nastalima raspadom Jugoslavije najvišu razinu razvitka ima Slovenija, slijede Hrvatska i Makedonija, a izrazito zaostaje Srbija i Crna Gora. Ako kao svodni kriterij za ocjenu dostignuća u sferi druge zadaće uzmemo općeprihvaćenu prosudbu da je svaki politički pluralizam bolji od političkoga monizma, onda su demokratski pomaci neupitni. No, ako u okvir promatranja razine demokratičnosti i zaštite ljudskih prava i sloboda uključimo i socijalne faktore, kriterije solidarnosti i ostvarivanje načela socijalne pravde, onda su ocjene tranzicijskih dostignuća bitno različite. U većini zemalja u tranziciji dogodili su se divlji kapitalizam, tržišni fundamentalizam i pojave prvobitne akumulacije. Uslijedio je razvitak takvog makroekonomskog i makropolitikog okruženja koje je omogućilo ogromne socijalne razlike i degradiranje funkcije pravne i socijalne države. U takvom se okruženju organizirani kriminal i mafiokracija ne javljaju kao velika iznimka nego naprotiv.

Zbog drastičnih socijalnih razlika uslijedilo je veliko razočaranje većine građana zemalja u tranziciji. Istraživanja Svjetske banke u devedesetim godinama 20. stoljeća pokazala su da većina stanovnika zemalja u tranziciji preferira predtranzicijski ekonomski poredak. To se osobito odnosi na građane Rusije.¹¹ Ne upuštajući se u brojne druge probleme u dileme koji se sami po sebi nameću prilikom analize i ocjene tranzicijskih dostignuća, za većinu bi se zemalja u tranziciji mogla dati jedna svodna ocjena - da je u političkom smjeru učinjen korak naprijed, a u socijalnom dva koraka natrag. Pri svemu tome valja uvažiti i činjenicu da je nesretnim stjecanjem okolnosti tranzicija započela u tijeku reforme društva blagostanja. Snaženje, u teoriji i praksi doktrine ekonomskog neoliberalizma dodatno je kompliciralo ionako veoma komplicirane probleme tranzicije. Reforma društva blagostanja i traženje novih ravnotežnih odnosa između rada i kapitala, što se sve događa pod

¹¹ Izvor: Rose, 1995. a, 1995. b, World Development Report 1996. str. 12.

utjecajem četvrte (informatičke) tehnološke revolucije, dalje je zaoštrilo kontinuirana proturječja tržišta. Postojeći odnosi u svijetu koje svojim pravilima nameću WTO, a isto tako i Svjetska banka i MMF i dalje djeluju tako da bogati postaju još bogatijima a siromašni još siromašnijima.

I premda se u novije vrijeme opće ozračje oko konferencije WTO (posebno na nedavno održanoj konferenciji u Ženevi) nešto popravlja, takvi odnosi djeluju u smjeru snaženja globalizacijskih trendova koje zasad, tek malim dijelom ublažavaju određeni integracijski procesi. A upravo o interakciji postojećih globalizacijskih trendova i integracijskih procesa ovisi hoće li suvremeni svijet ići prema održivom razvitku ili će se svi mogući aspekti problema održivoga razvitka (ne samo ekonomski nego i socijalni i ekološki) i dalje javljati kao velika opasnost i prijetnja boljem življenju na planeti zemlji. Jedan od najvećih koraka naprijed u ublaživanju postojećih (spomenutih i nespomenutih) proturječja, posebno proturječja tržišta, nesumnjivo predstavlja proširenje Europske unije koje se dogodilo ove (2004.) godine.

Tablica 2. koju su nam priredili u svojoj najnovijoj studiji znanstvenici Bečkoga instituta za komparativne međunarodne studije daje veoma dobar usporedni pregled nekih važnih makroekonomskih pokazatelja za osam zemalja u tranziciji, a koje su praktički prestale biti zemlje u tranziciji i uvrstile su se među zemlje članice Europske unije. U toj su skupini sve središnje europske zemlje. Iznimka je samo Hrvatska. Od ostale tri zemlje (Estonija, Letonija i Litva) predtranzicijsku razinu razvitka dostigla je i nešto premašila samo Estonija. Ostale dvije izrazito zaostaju iako ostvaruju visoke stope rasta BDP. Estonija, međutim, ima veće deficite u tekućem računu od svih drugih zemalja u tranziciji koje su u ovoj (2004.) godini postale članicama Europske unije.

Tablica 2.

PREGLED RAZVITKA 2002.-2003. I IZGLEDI ZA 2004.-2005.

	BDP		Potrošačke cijene		Nezaposlenost, zasnovano na				Tekući račun				
	promjene u % prema prethodnoj		promjene u % prema prethodnoj		LFS ¹⁾				u % BDP-a				
	2002.	2003.	2002.	2003.	2002.	2003.	2004.	2005.	2002.	2003.	2004.	2005.	
Češka Republika	1.5	3.1	3.3	3.6	1.8	0.1	2	7.3	7.8	9	9	predviđanje	predviđanje
Mađarska	3.5	2.9	4	4.3	5.3	4.7	6.5	4.8	5.8	5.9	5.9	5.9	-6.6
Poljska	1.4	3.8	5	4.5	1.9	0.8	3	19.9	19.6	20	19	20	-8.0
Slovačka Republika	4.4	4.2	4.5	5	3.3	8.5	8	18.5	17.4	17	16	16	-1.6
Slovenija	3.4	2.3	3.4	3.5	7.5	5.6	4	3.5	6.4	6.7	6.5	6.2	-0.9
NMS-5	2.1	3.5	4.4	4.3	-	-	-	15.3	15.1	15.6	15.0	4.1	-0.4
Estonija	7.2	5.1	5.5	5.7	3.6	1.3	2.9	10.3	10.0	9.8	9.5	11.3	-3.9
Letonija	6.4	7.5	7.5	7.0	1.9	2.9	4.5	3.8	12.0	10.6	10.3	10	-10.5
Litva	6.8	9.0	10	8.5	0.3	-1.2	0.3	1.5	13.8	12.4	11.5	10	-9.3
NMS-8	2.5	3.8	4.7	4.5	-	-	-	15.0	14.7	15.0	14.4	4.4	-7.3
EU-15 ²⁾	1.1	0.8	2	2.4	2.1	2.0	1.8	1.7	7.7	8.0	8.1	7.9	-4.3
Hrvatska	5.2	4.3	3.2	3.5	1.7	1.8	2	1.5	14.8	14.3	14	13.5	0.6
Bugarska	4.9	4.3	4.5	4	5.8	2.3	7	4	17.8	13.7	13	12.5	-7.2
Rumunjska	5.0	4.9	5	4.5	22.5	15.3	11	8	8.4	7.0	8	7	-5.6
Albanija ³⁾	4.7	6.0	6	6	1.7	3.3	3.5	3.5	15.8	15.2	14.5	14	-3.4
Bosna i Hercegovina ⁴⁾	5.5	3.5	5	5	0.4	0.6	0.6	0.5	40.9	42.0	42	41	-6.7
Makedonija ⁴⁾	0.9	3.1	3	4	1.4	2.4	3	2	31.9	36.7	36	35	-28.6
Srbija i Crna Gora ⁶⁾	3.8	2.0	3	4	16.5	9.4	10	10	13.8	14.0	15	15	-5.8
Bjelorusija ⁵⁾	5.0	6.8	8	7	43.0	28.0	20	16	3.0	3.1	2.5	2.5	-10.7
Rusija	4.7	7.3	6.3	5.5	16.0	13.6	10	9	8.0	8.3	8.7	9	-3.0
Ukrajina	5.2	9.4	9.5	7	0.8	5.2	7	8	10.1	9.1	9	8.5	8.3
Kina	8.0	9.1	8.5	8	-0.8	1.2	3.5	3	4.0	4.5	4.5	4.5	5.8
													2.1
													1.6

Napomene: NMS-5 nove članice EU Češka, Poljska, Slovačka, Slovenija i Mađarska. NMS-8: NMS-5 plus tri baltičke zemlje Estonija, Letonija i Litva.

1) LFS – Labour Force Survey, prema ILO definiciji. –2) Potrošačke cijene odgovaraju cijanama na malo. –3) Isključujući Kosovo i Metohiju.

Izvor: WIW (Lipanj 2004); Europska Komisija, Ekonomska predviđanja, Proljeće, 2004.

Vladimir Gilgorov, Josef Pöschl, Sándor Richter et al. As East You Go, the More They Grow: Transition Economies in a New Setting, Research Report, No. 308, Srpanj 2004.

Tablica 3.

EUROPSKE ZEMLJE U TRANZICIJI - KOMPARATIVNI EKONOMSKI INDIKATORI

	BDP 2003. Indeks 1990=100	Bruto industrijska proizvodnja Indeks 2003 1990.=100	Produktiv- nost rada u industriji Indeks 2003. 1990.=100	Stopa inflacije 2003	Stopa neza- poslenosti u 2003. ¹⁾	Vanjsko- trgo- vinski balans u mn EUR 2003.	Tekući račun u bn EUR 2003.	Tekući račun u % BDP 2003.	BDP po stanovniku EUR (p.p.p.) 2003.	BDP po stanov- niku u EU 2003.	Indeks tečajne devijacije 2003. (bazirano na EUR)
Češka	109.5	99.3	159.9	0.1	8.1	-2236	-4.7	-6.4	14211	64	1.98
Mađarska	119.3	171.4	275.4	4.7	5.9	-4790	-4.8	-6.6	13423	60	1.89
Poljska	152.0	184.9	289.6	0.8	20.0	-13100	-3.5	-1.9	10227	46	2.14
Slovačka	116.6	111.6	147.0	8.5	18.0	-290	-0.4	-1.3	12098	54	2.19
Slovenija	129.9	95.8	184.6	5.6	6.7	-950	0.1	0.2	16874	76	1.43
Bugarska	92.4	72.0	160.8	2.4	14.5	-2900	-1.6	-8.9	6898	31	3.04
Rumunjska	97.7	70.6	176.7	15.3	8	-5500	-3.0	-6.2	6926	31	2.90
Hrvatska	98.1	74.7	181.3	1.5	14	-6900	-1.5	-6.1	9879	44	1.75
Rusija	79.0	66.5	100.4	13.6	8.5	53600	34.6	9.0	7833	35	2.94
Ukrajina	53.8	81.1	124.2	5.2	9.5	500	2.8	6.5	5085	23	5.62

Napomene: 1) Prema ILO definiciji.

Izvor: WIIW baze podataka uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW. Ova tablica je konstruirana na osnovi studije Leon Podkaminer et al. Transition Countries on te Eve of EU Enlargement, Research Report, No. 303, February 2004, str. 3,10,18,20-24,33,38,39-43.

U navedenoj tablici 2. odmah su poslije tih zemalja kao posebna grupa navedene tri zemlje. To su Hrvatska, Bugarska i Rumunjska. Razlog je takvog grupiranja razumljiv. To su zemlje za koje se očekuje da će kao kandidati za prijem u Europsku uniju punopravno članstvo ostvariti u narednih nekoliko godina. Za Hrvatsku se to u najboljem slučaju može očekivati u godini 2007.

U tablici 3. dani su usporedni podaci za neke važne makroekonomske indikatore za zemlje u tranziciji.

Europska unija i Hrvatska

U ovoj godini 2004. Hrvatska je postala kandidatom za prijem u članstvo Europske unije. Ima mnogo osnova za pretpostavku da će veoma brzo početi razgovori o kojima će ovisiti brzina uključivanja Hrvatske u Europsku uniju. To će u najboljem slučaju biti u godini 2007. U svakom slučaju, sve je to veoma dobro. To je u potpunom skladu s višegodišnjim opredjeljenjem naše ekonomske znanosti.

Poruke s tradicionalnih savjetovanja hrvatskih ekonomista u Opatiji o tome najbolje govore. No, u osnovi pozitivna događanja u ovoj godini 2004. imaju i drugu stranu medalje. Razumijevanje te druge strane medalje nije moguće bez razmatranja kretanja u Hrvatskoj i oko Hrvatske u povijesnoj retrospektivi (u tijeku devedesetih) i u aktualnome trenutku (posebno na početku novoga stoljeća). Sve je te čimbenike potrebno razmatrati upravo sada, u ovoj godini 2004., i to zbog niza razloga. Posebno ističemo dva. Prvi se odnosi na znanstvenu istinu, a drugi na otvaranje perspektive daljeg djelotvornijeg i kvalitetnijeg razvitka Republike Hrvatske.

U tom se kontekstu posebno valja podsjetiti da Hrvatska (zajedno sa Slovenijom) pripada onim zemljama koje su bile najbolje pripremljene za tranziciju. To je neupitno i to je bilo potvrđeno na brojnim međunarodnim skupovima o reformi i tranziciji. Polazne osnovice tranzicije pripremila je zajednički skupina hrvatskih i slovenskih znanstvenika. U pripremi tih polaznih osnovica dominirali su stavovi po kojima privatizacija mora uvažiti činjenicu da su radnici bili u isto vrijeme i proizvođači i upravljači i kvazivlasnici.

Te su stavove posebno spominjali američki ekonomisti nobelovci na prvoj međunarodnoj konferenciji o tranziciji. Tu je konferenciju organizirao The Hoover Institution, Stanford University, Cal. USA. u lipnju 1991.¹² Slovenci su tijekom

¹² Referat koji su za tu Konferenciju pripremili Dragomir Vojnić i Stjepan Zdunić na osnovi kolektivnoga rada Ekonomskog instituta, Zagreb "Privatizacija u politici gospodarskog razvoja Hrvatske" naišao je na opće odobravanje.

privatizacije uvažili zajedničke polazne osnovice. Hrvati, međutim, i pored početne potpore takvim stavovima (u vrijeme premijera Mesića i Manolića) tranziciju su ostvarivali na sasvim drugačijim osnovama. Tranzicija je započela tajkunskom privatizacijom sa svim pogubnim posljedicama. Takva je tranzicija urodila svekolikom krizom. To se odnosi i na krizu morala i na krizu funkcije socijalne i pravne države i na ljudska prava i slobode i na pojave organiziranog kriminala i mafiokracije.

No, pored tajkunske privatizacije duboke korijene za tako drastične razlike koje su nastale između Slovenije i Hrvatske valja tražiti i u nizu drugih razloga. Ne podcijenjujući ni najmanje problem nametnutoga rata, ipak valja reći da on sam po sebi nije glavni uzrok činjenici da je ove (2004.) godine Slovenija na čelu tranzicijskih zemalja postala članicom Europske unije, a da će Hrvatska u najboljem slučaju to postati godine 2007.

Za sve one koji nešto znaju o tijekovima reforme i tranzicije upravo groteskno djeluje činjenica da se Hrvatska mora boriti da njezin prijem u Europsku uniju uslijedi zajedno sa Rumunjskom i Bugarskom. Uzroci tog pojavi duboko su politički. Tu smo ocjenu imali prilike čuti još u prvim godinama tranzicije. Izrečena je na prvoj Međunarodnoj konferenciji ekonomista Europske unije koja je održana na Britanskom Sveučilištu Exeter u rujnu 1994. Na tu smo Konferenciju, na kojoj se po prvi put raspravljalo o proširenju Europske unije zemljama u tranziciji, bili pozvani da iznesemo svoje viđenje toga problema. U to se vrijeme kao o mogućim kandidatima govorilo samo o tri zemlje. To su Češka, Mađarska i Poljska. Kada smo na svršetku svoga izlaganja postavili pitanje: što je sa Hrvatskom i Slovenijom? diskusija nije bila unisona. Slovenija je prošla glatko.

Na račun Hrvatske upućene su brojne primjedbe, posebno one političkoga karaktera. Ipak su u završnim dokumentima te Konferencije, pored Češke, Mađarske i Poljske, spomenute i Slovenija i Hrvatska.¹³ Slovenija je u devedesetim godinama 20. stoljeća učinila sve što je mogla za približavanje Europskoj uniji. Hrvatska u tu svrhu nije učinila ništa, ili gotovo ništa. Svršetak stoljeća dočekala je u okruženju svojevrsne međunarodne izolacije i manje ili više otvorenih sankcija.

Kada je riječ o ekonomskoj sferi valja reći da je u tijeku devedesetih godina 20. stoljeća kao posljedica tajkunske privatizacije razvijen model razvitka bitno različit od svih drugih, posebno središnje europskih zemalja u tranziciji. Njegova je glavna karakteristika bila u razvojnoj politici koja se oslanja na trgovinu, uvoz i potrošnju, što znači da su proizvodnja, zaposlenost i izvoz došli u drugi plan. Bitan je segment toga modela i pogrešna razina stabilizacije i precijenjena kuna. Logična su posljedica funkcije takvoga modela privređivanja zaostajanje proizvo-

¹³ Jedan od autora ovoga priloga (Dragomir Vojnić) bio je pozvan da pripremi referat pod naslovom: "European integrational processes and the countries in transition with the special reference to Croatia and former Yugoslavia", Conference ISSUE, Single European Market, paper No. 88. University of Exeter, September 8-11, 1994.

dnje, posebno industrijske, veliki deficiti trgovačke i platne bilance, kontinuirano povećavanje dugova i kronično visoka nezaposlenost.¹⁴

Novo je stoljeće s promjenom vlasti donijelo određene promjene. Nova Vlada lijevoga centra usmjerila je velike napore na poboljšanje međunarodnog položaja Hrvatske i u tome je postigla velike uspjehe. Tome se mora najviše zahvaliti za današnju međunarodnu poziciju i ugled koji ima Hrvatska. Napori usmjereni na ubrzanje razvitka i na poboljšavanje njegove kvalitete su bili su također djelotvorni, ali ne tako djelotvorni kao oni u području politike. Na prvom tradicionalnom opatijskom skupu hrvatskih ekonomista na početku ovoga stoljeća koji je održan poslije promjene vlasti u studenome godine 2000. dali smo neke ocjene trenutka, koje smo poslije na skupovima u različitim varijacijama ponavljali. Ocijenili smo da se nova koalicijska Vlada lijevog centra, zbog kumuliranih grešaka u devedesetima našla u poziciji svojevrsnog zatočenika koji mukotrpno traži putove svoga oslobađanja.

Na opatijskom savjetovanju godine 2003. ocijenili smo da su izvjesni putovi ipak nađeni. Od negativne stope rasta BDP u godini 1999. uslijedilo je četverogodišnje razdoblje relativno visokih stopa rasta većih od 4%. Savladan je (neki su autori upotrebljavali termin stravični) problem nelikvidnosti. Ostvaren je prijelom u trendu nezaposlenosti. Poboljšana je opća razina kvalitete življenja, posebno u području ljudskih prava i sloboda. U nizu postignutih razvojnih uspjeha najveći su problemi i dalje ostali u području promjene modela privređivanja. Gordijev čvor “zamjene ciljeva i uvjeta razvitka” kako je to formulirao Joseph Stiglitz u svojoj kritici “Washingtonskog sporazuma” bio je i ostao teško rješiv problem i za koalicijsku Vladu lijevoga centra. U nemogućnosti da se, u uvjetima postojećeg makroekonomskog i makropolitčkog okruženja, pokrene intenzivniji razvitak koji se oslanja na masovne poduzetničke inicijative i poduzetništvo, usvojene su neke druge nešto modificirane osnove, održivoga razvitka.

Te se osnove razvitka oslanjaju na velike investicije u infrastrukturu, posebno onu cestovnu. Kao što je poznato iza takvih investicija stoje odluke države. Takve se razvojne osnove oslanjaju na unutarnju potrošnju, a ne na izvoz, ali ipak u ograničenom vremenu potiču rast BDP. Ovdje posebno upotrebljavamo izraz “ograničeno vrijeme” zbog toga što ovakve osnove razvitka imaju kao nužnu posljedicu kontinuitet povećavanja dugova, što se može ostvarivati samo u ograničenome vremenu.

Nova vlast koja je uslijedila u jesen godine 2003. nastavila je neke strateške odrednice koalicijske Vlade lijevoga centra. Posebnu pozornost zavređuje činjenica da je reformirani HDZ nastavio u smjeru kretanja Hrvatske prema uključivanju u

¹⁴ Široki spektar problema koji se odnosi i na ocjenu momenta i na potrebne pomake u ekonomskoj i razvojnoj politici veoma je dobro obrađen u dva rada iz novijeg vremena (1) Gordjan Družić: Hrvatska obratnica, stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004. (2) Stjepan Zdunić: Relativne cijene, tečaj i konkurentnost hrvatskog gospodarstva, Ekonomski pregled br. 11-12, Zagreb, 2003.

Europsku uniju. U ovoj (2004.) godini Hrvatska je postala kandidat, a u slijedećoj (2005.) godini morali bi započeti razgovori. Ako sve bude išlo smjerom i tempom koji se danas može sagledavati, nije sasvim isključeno da Hrvatska već godine 2007. i postane članicom Europske unije.

Nemajući nikakve iluzije da će za Hrvatsku svi problemi biti riješeni valja ipak biti jasan u stavu da bi svaka druga solucija bila mnogo gora. To smo ponavljali na svim opatijskim savjetovanjima. Ako je jasno da nam je Europska unija sudbina, učinimo sve da tu sudbinu uzmemo što je više moguće u svoje ruke. U tom kontekstu valja promišljati i o ekonomskoj i razvojnoj politici koja nam predstoji u narednih nekoliko godina.¹⁵ Dva kompleksa moraju plijeniti posebnu pozornost (1) Kompleks poljoprivrede¹⁶ i Kompleks regionalnog razvitka¹⁷

Sa stajališta ekonomske teorije i prakse i ovom je prilikom zanimljivo učiniti nekoliko napomena. Hrvatska svoju ekonomiju i politiku tranzicije ostvaruje na veoma atipičnim osnovama, a to znači da svoj razvitak ne ostvaruje na razvitku proizvodnje i ekspanziji izvoza, već na razvitku trgovine i ekspanziji uvoza. To znači da se razvitak ne zasniva preponderantno na proizvodnji i izvozu, već na trgovini i uvozu što znači na unutrašnjoj potrošnji. Postojeća struktura investicija, s velikim naglaskom na infrastrukturu; također je atipična.

Takvo miješanje ciljeva i uvjeta razvitka također se ne može smatrati tipičnim. Ovakvo precijenjena kuna, što najbolje ilustrira usporedna analiza kretanja indeksa tečajnih devijacija (tablica 4.) ne postoji ni u jednoj drugoj zemlji u tranziciji. Atipičnost postoji i u brojnim karakteristikama makroekonomskoga i makropolitikoga okruženja. Posebno su zanimljive one koje sputavaju poduzetničke inicijative i poduzetništvo. Sve to, razumije se, ne spominjemo zato da istaknemo razlike nas i drugih, nego zato da posebnu pozornost posvetimo smanjivanju tih razlika, osobito u odnosu na središnje europske zemlje, koje će ubrzati naš put priključivanju Europskoj uniji. Posebno se mora razmišljati o svim onim aspektima monetarne, fiskalne, porezne i tečajne politike koji će nam olakšati ukupno ekonomsko i političko življenje u ozračju Europske unije.¹⁸

¹⁵ Podrobnije u radu Gorazda Nikića: *Gospodarski aspekti pristupa Hrvatske Europskoj uniji u proteklih deset godina i deset godina ispred nas*, *Ekonomski pregled* br. 3-4, Zagreb, 2004.

¹⁶ Neki aspekti tih problema tretiraju se u radu Vinko Kandžija, Ivo Andrijić i Ivo Ljubić: *Zajednička agrarna politika Europske unije*, *Ekonomski pregled* br. 11-12, Zagreb, 2002.

¹⁷ U kontekstu nekih aspekata regionalnog razvitka posebno spominjemo dva rada iz novijega vremena. (1) Željko Lovrinčević, Davor Mikulić i Jelena Budak: *Područja posebne državne skrbi u Hrvatskoj – razlike u regionalnoj razvijenosti i demografsko – obrazovne karakteristike*, *Ekonomski pregled* br. 5-6, Zagreb 2004. (2) Alka Obadić: *Regionalna analiza učinkovitosti hrvatskog tržišta rada*, *Ekonomski pregled* br. 7-8, Zagreb 2004.

¹⁸ U tome su kontekstu veoma važna sva ona upozorenja koja su dana u knjizi Gorazda Nikića: *Tranzicija u Hrvatskoj: deset godina stabilnosti tečaja i cijena*, Binoza press, Ekonomski institut, Zagreb 2003.

Tablica 4.

INDEKSI TEČAJNIH DEVIJACIJA

zasnovano na EUR

Zemlja	1993.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Češka	3.38	2.90	2.69	2.69	2.50	2.53	2.30	2.12	1.94	1.98
Mađarska	2.30	2.46	2.37	2.27	2.34	2.32	2.23	2.12	1.89	1.89
Poljska	2.60	2.47	2.26	2.23	2.15	2.23	2.03	1.80	1.89	2.14
Slovačka	3.28	2.99	2.52	2.40	2.41	2.58	2.44	2.42	2.37	2.19
Slovenija	1.82	1.59	1.45	1.45	1.42	1.42	1.45	1.45	1.42	1.43
Bugarska	4.10	4.15	4.90	4.13	3.53	3.45	3.32	3.17	3.03	3.04
Rumunjska	4.87	4.77	4.20	3.66	2.96	3.34	2.92	2.85	2.86	2.90
Estonija	5.53	3.09	2.44	2.34	2.18	2.12	2.08	1.97	1.90	1.83
Hrvatska	2.14	1.67	1.65	1.83	1.77	1.83	1.79	1.72	1.73	1.75
Makedonija	3.31	2.15	2.16	3.12	3.41	3.33	3.13	3.10	3.08	3.14
Rusija	7.24	3.49	2.77	2.15	3.12	4.35	3.18	2.80	2.82	2.94
Ukrajina	8.45	6.06	4.46	3.80	4.53	5.72	5.39	4.81	4.90	5.62
Austrija	0.91	0.88	0.92	0.96	0.97	0.98	1.00	0.99	0.98	0.97

Izvor: WIIW baze podataka uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW. Ova je tablica konstruirana na osnovi studije: Vladimir Gligorov, Josef Pöschl, Sándor Richter et al. *As East You Go, the More They Grow: Transition Economies in a New Setting*, Research Report, No. 308, Srpanj 2004. str. 105,106,107,108,109.

Napomena: Indeks tečajne devijacije termin je koji je Bečki institut za komparativne međunarodne studije definirao kao odnos između tečaja po paritetu kupovne moći i tečaja razmjene.

Poduzetništvo u svjetlu makroekonomskog i makropolitikog okruženja

Međunarodni položaj Hrvatske i političko ozračje u tijeku devedesetih godina 20. stoljeća veoma su negativno utjecali na razvitak makroekonomskoga i makropolitikoga okruženja. Glavni uzrok tome nije bio nametnuti rat, nego, velike greške ukupne politike. Na razvitak nedjelotvornog i, moglo bi se reći, neuobičajenog modela razvitka odlučan je utjecaj imala tajkunska privatizacija.

Na razvitak takvoga modela privređivanja utjecala je i pogrešna razina stabilizacije izražena precijenjenom kunom. To su u izvjesnome smislu samo dvije strane iste medalje. Zato je tranzicijska kriza u Hrvatskoj imala i određene devijantne karakteristike koje nisu imale neke druge posebno središnje europske zemlje. Te su se devijantne karakteristike manifestirale općom krizom morala i jednim veoma specifičnim stanjem duha. Ništa nije bilo dovoljno devijantno da bi doživjelo opću osudu. Jedna je od rijetkih iznimaka poznati masovni otpor povodom ograničavanja djelovanja (a možda i ukidanja) Radija 101. Organizirani kriminal i mafiokracija sve su se manje sukobljavali s općedruštvenom osudom.

Funkcija socijalne i pravne države sve je više zakazivala. Posebno velike probleme stvarala je nedjelotvornost sudstva, praktično relativiziranje obligacijskih odnosa, nedjelotvornost svih službi za dokumentiranje i utvrđivanje vlasničkih odnosa (zemljišne knjige, katastar i sve drugo s time povezano).

Na takvim se osnovama sasvim razumljivo nije moglo razviti makroekonomsko i makropoliticko okruženje koje bi bilo prikladno za poticanje masovnog (posebno malog i srednjeg) poduzetništva. A kao što je iz teorije i prakse poznato, upravo takvo poduzetništvo predstavlja strateški stožer, moderne tržišne privrede.

Valja spomenuti još neka veoma važna ograničenja u makroekonomskom okruženju za djelotvorni razvitak poduzetništva. U prvim godinama ostvarivanja stabilizacijskoga (zapravo samo antiinflacijskog) programa iz godine 1993. to se posebno odnosi na razlike između cijena domaćeg (kamate) i stranog novca (tečaj).

No, jedan od najvećih problema za djelotvorniji razvitak poduzetništva predstavljala je (pa i danas predstavlja) vlasnička struktura banaka. Kao što je općepoznato banke su (nakon saniranja) prodane stranim vlasnicima. Ne ulazeći u ekonomski racio odluke o općoj rasprodaji već saniranih banaka, samo usput podsjećamo na neka upozorenja koja su nam uputili američki ekonomisti nobelovci na već spomenutoj međunarodnoj konferenciji o privatizaciji u ljeto godine 1991. u tijeku diskusije u The Hoover Institution, Stanford University.

Nije isto, rekli su, prodajete li strancima tvornicu kobasica ili banku. U prvom ste slučaju prodali tijelo, a u drugom i tijelo i dušu. Centri moći iz kojih se upravlja našim bankama zainteresirani su prije svega drugoga za poticanje izvoza robe iz relevantnih zemalja u Hrvatsku. Precijenjena kuna u potpunom je skladu s tim intencijama stranih banaka koje odlučuju o politici naših banaka. Praktički se takva situacija vidi u činjenici da se krediti za bilo koju uvoznou robu, posebno za automobile, dobivaju veoma lako i povoljno. Dobivanje kredita za bilo koji i bilo čiji poduzetnički projekt, međutim, daleko je složenije, teže i kompliciranije. Nerijetko se spominju problemi rizika i kvaliteta projekata. U tome svakako postoji i dio istine.

No, glavni se dio istine svodi na vlasništvo banaka. U nizu godina banke su radije i u većem opsegu kreditirale stanovništvo, zapravo uvoz, nego proizvodnju.

Makroekonomska slika trgovinske bilance o tome najbolje govori. Izvoz roba već desetak godina stagnira, a robni se deficit od godine do godine povećava. (tablica 5.)

U ovoj godini 2004. deficit trgovinske bilance bit će veći od onoga u prošloj (2003.) godini, kada je iznosio 6,9 milijardi dolara. Vanjski se dug od godine do godine povećava. Već je dosegao razinu od oko 80% BDP. Sve se intenzivnije razvija model privređivanja koji se ne zasniva na "klasičnim pretpostavkama", tj. na razvitku proizvodnje i ekspanziji izvoza, već se zasniva na razvitku trgovine i na ekspanziji uvoza, a to znači da sve više ekspandira model koji svoju snagu zasniva na unutarnjoj potrošnji i uvozu. Protokom godina na takvom su se modelu razvitka formirale razne interesne grupe u zemlji i u inozemstvu. Takav model ne osporavaju ni Svjetska banka ni Međunarodni monetarni fond. Hrvatska ekonomska znanost tek je na prošlogodišnjem savjetovanju ekonomista u Opatiji uspjela izboriti pravo građanstva za prosudbu da ekonomskom situacijom u Hrvatskoj dominira uvozni lobi.

U takvom je makroekonomskom i makropolitikom okruženju koalicijska Vlada lijevoga centra uspjela nedostatak poticanja masovnom poduzetništvu riješiti (razumije se privremeno) investicijskim djelovanjem u smjeru intenzivnog razvitka infrastrukturnog kompleksa, posebno na sektoru cestogradnje. Takvu je politiku nastavila i nova Vlada koja je došla na vlast na svršetku prošle godine 2003.

Tablica 5.

VANJSKA TRGOVINA SREDNJE I ISTOČNE EUROPE U EUR mn
 (bazirano na statistikama)

		1998	1999	2000	2001	2002	2003 ¹⁾	2002	2003	2004	2005
		predviđanje promjene u %									
Češka	Izvoz	23068	24640	31483	37251	40711	43068	9.3	5.8	8	11
	Uvoz	25287	26386	34876	40675	43026	45303	5.8	5.3	7	10
	Balans	-2219	-1746	-3393	-3424	-2315	-2236	-	-	-	-
Mađarska ²⁾	Izvoz	20477	23491	30545	34082	36523	37070	7.2	1.5	7	9
	Uvoz	22871	26288	34856	37654	39939	41860	6.1	4.8	6	8
	Balans	-2394	-2797	-4312	-3572	-3417	-4790	-	-	-	-
Poljska	Izvoz	25145	25729	34383	40375	43400	46400	7.5	7	6	6
	Uvoz	41539	43151	53122	56223	58307	59500	3.7	2	3	7
	Balans	-16394	-17422	-18739	-15848	-14907	-13100	-	-	-	-
Slovačka	Izvoz	9541	9602	12880	14115	15270	19440	8.2	27	14	16
	Uvoz	11635	10628	13860	16488	17517	19730	6.2	13	16	17
	Balans	-2094	-1025	-980	-2372	-2247	-290	-	-	-	-

Slovenija	Izvoz	8052	8037	9505	10349	10966	11250	6.0	3	5	5
	Uvoz	8999	9482	10996	11345	11578	12200	2.0	5	6	4
	Balans	-947	-1445	-1491	-997	-612	-950	-	-	-	-
CEEC-5	Izvoz	86283	91499	118795	136172	146870	157228	7.9	7.1	8	9
	Uvoz	110331	115935	147709	162385	170368	178593	4.9	4.8	6	9
	Balans	-24049	-24436	-28915	-26213	-23498	-21366	-	-	-	-
Bugarska ³⁾	Izvoz	3841	3734	5253	5714	6063	6600	6.1	9	8	6
	Uvoz	4476	5140	7085	8128	8411	9500	3.5	13	6	5
	Balans	-635	-1406	-1832	-2414	-2348	-2900	-	-	-	-
Rumunjska	Izvoz	7412	7977	11273	12722	14675	15600	15.4	6	7	7
	Uvoz	10569	9927	14235	17383	18881	21100	8.6	12	10	6
	Balans	-3157	-1950	-2962	-4661	-4206	-5500	-	-	-	-
CEEC-7	Izvoz	97536	103210	135321	154608	167608	179428	8.4	6	8	9
	Uvoz	125376	131002	169030	187896	197660	209193	5.2	12	7	8
	Balans	-27840	-27792	-33709	-33288	-30052	-29766	-	-	-	-
Hrvatska ⁴⁾	Izvoz	4046	4027	4818	5210	5187	5500	-0.4	6	4	4
	Uvoz	7477	7324	8588	10232	11325	12400	10.7	9.5	6	6
	Balans	-3431	-3297	-3770	-5022	-6137	-6900	-	-	-	-
Makedonija	Izvoz	1170	1117	1431	1292	1181	1200	-8.6	1	8	4
	Uvoz	1709	1665	2266	1891	2111	2030	11.7	-4	8	5
	Balans	-539	-548	-835	-599	-931	-830	-	-	-	-
Srbija i Crna Gora ⁵⁾	Izvoz	2518	1391	1808	2097	2399	2270	14.4	-5	4	5
	Uvoz	4283	3081	3892	5391	6647	6440	23.3	-3	0	0
	Balans	-1766	-1690	-2084	-3294	-4249	-4170	-	-	-	-
Rusija ⁶⁾	Izvoz	66467	70820	113672	113748	113558	120000	-0.2	6	1	4
	Uvoz	51798	37061	48552	60025	64521	66400	7.5	3	6	8
	Balans	14668	33759	65120	53723	49037	53600	-	-	-	-
Ukrajina	Izvoz	11283	10856	15771	18159	19004	20500	4.7	8	9	6
	Uvoz	13103	11104	15104	17612	17967	20000	2.0	11	12	8
	Balans	-1820	-248	667	547	1037	500	-	-	-	-

Napomene: 1) Preliminarno. -2) Uključujući bescarinske zone -3) Od 1999. nova metodologija. -4) Od 2000. nova metodologija. -5) Od 1999., isključujući Kosovo i Metohiju. -6) Uključujući procjenu od neregistrirane trgovine.

Izvor: WIIW baze podataka, uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW.

Leon Podkaminer et al. Transition Countries on the Eve of EU Enlargement, Research Report, No. 303, February 2004., str. 10.

Ne umanjujući na tim osnovama već postignute rezultate, ekonomska znanost mora ipak nastaviti upozoravati na model privređivanja. A ta upozorenja vode prema tome da se taj model mora postepeno preorijentirati na proizvodnju i izvoz, jer

nam se u suprotnom može dogoditi da iscrpimo sve mogućnosti razvitka na osnovi toga modela i da ga moramo silom prilika mijenjati. I premda nama, zahvaljujući deviznim rezervama i rezervama u privatizaciji i kapitalnim dohotcima ne prijete argentinski sindrom, o svim takvim i sličnim opasnostima valja pravovremeno razmišljati. U kontekstu postepene promjene modela privređivanja posebna se pozornost mora posvetiti obrazovanju i znanosti. Tu su zamjetno veća ulaganja više nego potrebna.

U porukama s prošlogodišnjeg opatijskoga savjetovanja veoma smo deciderano kazali da moramo otvoriti diskusiju o toj temi. Također smo bili jasni u stavu da govoriti otvoreno o precijenjenoj kuni nikako ne znači implicite pledirati za neku administrativnu deprecijaciju, jer stvarni je problem u konkurentnosti i na tim osnovama povećavanju proizvodnje i izvoza. A poznato je da je precijenjena kuna samo jedan u nizu problema konkurentnosti. Nova je Vlada podržala osnivanje udruge izvoznika i to može biti veoma znakovito. Neke su druge aktivnosti usmjerene na stimuliranje izvoza u tijeku i to je veoma dobro. Važno je ostvarivati takvo ozračje i poduzimati sve mjere koje mogu poticati izvoz. Govoreći o tečaju, valja se podsjetiti da imamo, za razliku od svih drugih zemalja, posebno onih koje su već ušle u Europsku uniju, praktički već niz godina fiksni tečaj i svojevrsan "valutni odbor".

Rezerve i mogućnosti koje takvo stanje stvari u sebi sadrži, posebno prije priključenja Europskoj uniji, također je potrebno razmatrati i moraju se poduzimati odgovarajuće mjere. Neki naši istaknuti ekonomisti (posebno Družić, Nikić i Zdunić) o tim su problemima mnogo puta govorili i pisali kao varijaciju na temu pod različitim pretpostavkama. Vlada bi morala nastaviti, a ekonomska znanost promišljati i predlagati, i one mjere koje već djeluju i mogu još više djelovati u smjeru implicitnih efekata deprecijacije kune.

To se posebno odnosi na one prostore koji se javljaju smanjivanjem javne potrošnje i snižavanjem jediničnih troškova rada. Sporiji rast plaća od porasta proizvodnosti rada nije usamljena pojava u našoj industriji. No s obzirom na ukupnu proizvodnu strukturu, njezin je ponder još uvijek dosta mali, iako ne sasvim marginalan. Na sve su to posebno upozorili i znanstvenici Bečkoga instituta za komparativne međunarodne studije. Oni nas isto tako neprestano upozoravaju na analitičkokomparativnu vrijednost takvih makroekonomskih indikatora kao što su indeksi tečajnih devijacija. Naša se ekonomska znanost njima koristi u svojim analitičkim razmatranjima problema tečajne politike ali po svemu sudeći, još uvijek nedovoljno.¹⁹

No, za stvaranje znanstvenih osnova za smjerove pomaka u modelu privređivanja valja skinuti veo tajne i dogme o nekim pitanjima monetarne, kreditne i tečajne politike. Na prošlogodišnjem opatijskom savjetovanju to je učinio guver-

¹⁹ Leon Podkaminer et. al.: Transition Countries Resist Global Slowdown: Productivity Gains Offset Effects of Appreciation, WIIW Research Reports, No. 243, February 2003.

ner Hrvatske središnje banke Željko Rohatinski.²⁰ Nešto prije njega to je učinio i tadašnji ministar financija - Mato Crkvenac. To sve čine i gospodarstvenici na čelu s predsjednikom Hrvatske gospodarske komore Nadanom Vidoševićem. O svim tim problemima valja još više intenzivirati diskusiju i još više aktivirati ekonomsku znanost i ekonomsku politiku upravo sada u vrijeme završnih priprema za priključenje Europskoj uniji. I iako će mnogi problemi i dalje ostati oni će se javljati u nešto drugačijem, vjerojatno boljem, svjetlu. To se posebno odnosi na onaj dio postojećeg makroekonomskog okruženja koji smo razmotrili u svjetlu strukture vlasništva banaka. Valja se nadati da će se u općem ozračju Europske unije ostvarivati povoljnije makroekonomsko i makropolitčko okruženje za razvitak masovnih poduzetničkih inicijativa i za vladavinu poduzetničkog duha, a to je osnovni preduvjet razvitka suvremene tržišne privrede.

Umjesto zaključnih razmatranja

Godina 2004., po svemu će sudeći, za europske zemlje u tranziciji dobiti epitet "povijesna".

Takva se prosudba zasniva na činjenici da su u toj godini sve središnje europske zemlje (osim Hrvatske) postale članicama Europske unije.

Hrvatska je u toj godini postala kandidatom za prijem u Europsku uniju. Postoji osnova za pretpostavku da bi, u najboljem slučaju, Hrvatska mogla postati članicom Europske unije već u godini 2007., zajedno s Bugarskom i Rumunjskom.

Ne gajeći nikakve iluzije da će Hrvatska već samim prijemom u Europsku uniju riješiti sve svoje probleme, ipak valja biti decidan u stavu da je to za Hrvatsku jedini mogući put. To to više što je Hrvatska svoj put u tranziciju započela zajedno sa Slovenijom i što je Europska unija (upravo preko Slovenije) već došla u predgrađe Zagreba. Ekonomska znanost posebno ističe potrebu da ekonomska politika u godinama koje su još pred nama učini maksimalne napore za što bezbolnije i što djelotvornije uključivanje Hrvatske u Europsku uniju. Zamjetno veća pozornost mora se posvećivati znanju i obrazovanju.

Nastavljajući i još jače intenzivirajući reforme, posebno u području funkcije socijalne i pravne države, potrebno je ubrzati razvitak takvog makroekonomskog i makropolitčkog okruženja koje će nas i legislativno i funkcionalno približiti normama Europske unije. Poduzetnički duh, poduzeće i poduzetništvo moraju biti u središtu ubrzanih priprema za Europsku uniju.

²⁰ Željko Rohatinski: Aktualna ekonomska situacija i mjere monetarne politike, Ekonomski pregled br. 11-12, Zagreb 2003.

Ne podcjenjujući brojne probleme koje je potrebno svladati i prije i poslije prijema u Europsku uniju ipak se valja nadati da će se neki teški postojeći problemi javiti u nešto drugačijem, vjerojatno boljem svjetlu. To se posebno odnosi na vlasničku strukturu i na strana ulaganja u cjelini, a isto tako i na model privređivanja.

I premda to na prvi pogled ne mora biti svakome jasno, naša će sudbina biti u našim rukama, to više, što brže uđemo u Europsku uniju. To se odnosi na svekoliko očuvanje identiteta našeg ukupnoga bića.

Suvremeni svijet teško opterećuju problemi održivoga razvitka. Europska je unija u ovoj godini 2004. učinila zamjetan korak naprijed i u smjeru europskoga sna o Ujedinjenoj Europi i u smjeru održivog razvitka. Taj smjer mora slijediti i Hrvatska.

LITERATURA

1. Bogomolov Oleg (ed.et al.): Postsocialist Countries in the Globalizing World, Russian Academy of Sciences, Moscow 2001.
2. Dragičević, Adolf i Dragičević, Dražen: Doba Kiberkomunizma - Visoke tehnološke i društvene promjene, Golden Marketing, Zagreb 2003.
3. Družić, Gordan: Hrvatska obratnica, stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva, Golden Marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
4. Gligorov, Vladimir et al.: As East you go, the More they Grow: Transition Economies in a New Setting, WIIW Research Reports/308, special issue on transition Economies, July 2004.
5. Grinberg, R.S. (ed.et al). Russia and CIS in Recent European Integration Processes, Russian Academy of Sciences, Moscow, 2003.
6. Jašić, Zoran: Čimbenici koji utječu na uspješnost proširenja EU na zemlje srednje i istočne Europe, Računovodstvo revizija i financije, br. 9. Zagreb 1999.
7. Kandžija, Vinko; Andrijanić, Ivo i Ljubić, Ivo: Zajednička agrarna politika Europske unije, Ekonomski pregled br. 11-12, Zagreb 2002.
8. Kleinert, Jörn: The Role of Multinational Enterprises in Globalization, Springer, Berlin 2004.
9. Lovrinčević, Željko; Mikulić, Davor i Budak, Jelena: Područja posebne državne skrbi u Hrvatskoj - razlike u regionalnoj razvijenosti i demografsko-obrazovne karakteristike, Ekonomski pregled br. 5-6, Zagreb 2004.
10. Nikić, Gorazd: Gospodarski aspekti pristupa Hrvatske Europskoj uniji, Ekonomski pregled br. 3-4, Zagreb 2004.

11. Nikić, Gorazd: Tranzicija u Hrvatskoj, deset godina stabilnosti tečaja i cijena, Binoza press, Ekonomski institut, Zagreb 2003.
12. Obadić, Alka: Regionalna analiza učinkovitosti hrvatskog tržišta rada, Ekonomski pregled br. 7-8, Zagreb 2004.
13. Podkaminer, Leon et al.: Transition Countries on the Eve of E.U. Enlargement, WIIW Research Reports/303, special issue on transition economies, February 2004.
14. Podkaminer, Leon, et al.: Transition Countries Resist Global Slowdown: Productivity Gains Offset Effects of Appreciation, WIIW Research Reports, No. 243, February 2003.
15. Rohatinski, Željko: Aktualna ekonomska situacija i mjere ekonomske politike, Ekonomski pregled, br. 11-12, Zagreb 2003.
16. Sirotković, Jakov (ed.et al.): Perestrojka privrednog mehanizma u SSSR-u i karakteristike promjena u privrednom sistemu SFRJ, JAZU, Zavod za ekonomska istraživanja, Zagreb 1988.
17. Stipetić, Vladimir: Hrvatsko gospodarstvo u 20. stoljeću, Globalizacija i pogled u budućnost, u knjizi V. Veselica (ed.et al.) Ekonomska politika Hrvatske u 2004. Opatija 2003.
18. Veselica, Vladimir: Globalizacija i nova ekonomija u knjizi V. Veselica (ed.et al.): Ekonomska politika Hrvatske u 2004. Opatija 2003.
19. Veselica, Vladimir; Vojnić, Dragomir: Misli i pogledi o razvoju Hrvatske, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1999.
20. Vojnić, Dragomir: Tržište, prokletstvo ili spasenje, Ekonomski pregled br. 9-10, Zagreb 2004.
21. Vojnić, Dragomir: Opća kriza socijalizma, krah boljševičke opcije i razvoj modela tržišne demokracije, Ekonomski pregled br. 1-2-3, Zagreb 1990.
22. Vojnić, Dragomir: European integrational processes and the countries in transition with the special reference to Croatia and former Yugoslavia, Conference ISSUE, Single European Market, paper. No. 88, University of Exeter, September 8-11, 1994.
23. World Bank: World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty, World Bank 2000. Oxford University Press.
24. Zdunić, Stjepan (ed.et.al.): Privatizacija u politici gospodarskog razvoja Hrvatske, Ekonomski institut, Zagreb 1991.
25. Zdunić, Stjepan: Relativne cijene, tečaj i konkurentnost hrvatskog gospodarstva, Ekonomski pregled, br. 11-12, Zagreb 2003.